

ках виокремлюють головну інформацію і, відповідно, беруть участь у формуванні номінації.

1. *Бондарко А. В.* Семантика предела // *Вопр. языкознания.* — 1986. — № 1.
2. *Васильев Л. М.* Значение как предмет современной лингвистической семантики // *Исследования по семантике: Межвуз. сб.* — Уфа, 1983.
3. *Васильев Л. М.* Семантика русского глагола. — М., 1981.
4. *Вердиева З. Н.* Семантические поля в современном английском языке. — М., 1986.
5. *Кузнецова Э. В.* Лексикология русского языка. — М., 1982.
6. *Морской энциклопедический справочник: В 2-х т. / Под ред. Н. Н. Исанина.* — Л., 1986.
7. *Новиков Л. А.* Семантика русского языка. — М., 1982.
8. *Попова З. Д., Стернин И. А.* Лексическая система языка. — Воронеж, 1984.
9. *Прох Л. З.* Словарь ветров. — Л., 1983.
10. *Соколовская Ж. П.* Система в лексической семантике. — К., 1979.
11. *Стернин И. А.* Лексическое значение слова в речи. — Воронеж, 1985.
12. *Сулержицкая М. Н., Сулержицкий Д. Л.* Морской словарь для юношества. — М., 1965.

Є. М. СТЕПАНОВ. Етапи функціонування одеського російськомовного койне

Доцентрові процеси, які відбувалися у російському суспільстві від часів розбудови Московської Русі, не залишили осторонь і мовної реалії. Питання про формування російської літературної мови дискутується з другої половини XIX ст. У науці склалися два напрями вирішення цієї проблеми, представників яких прийнято називати славістами й русистами [10: 9–23 та ін.]. Посилаючись на думку О. О. Шахматова, Б. О. Ларін визнає, що мовний дуалізм, тобто соціальне розмежування розмовної (автохтонної, питомої, народної) мовної норми, яка регулювала «мову міських класів», й письмової (церковнослов'янської) мовної норми, яка регулювала «мову духовенства» [22: 82] відбулося лише у XVIII ст. [10: 17]. Цей процес безпосередньо пов'язаний з загальноєвропейським процесом державотворення нового й новітнього часу за національними ознаками. Унормування сучасної російської літератур-

ної мови на взірць середньоруських говорів відбувається лише у XVIII — на початку XIX ст.ст. Постає питання: чи існував в епоху мовного дуалізму взірць нормативного розмовного мовлення? Окремі зауваження таких російських учених XVIII ст., як В. К. Тредіаковський [19: 28, 105, 139–140, 160–170], М. В. Ломоносов [11: 48, 54], А. О. Барсов [3: 43, 55, 58], свідчать, що фонетична норма Росії тієї доби традиційно орієнтувалася на південноруську (старокиївську) вимову [5]. На жаль, до цієї пори мало хто з дослідників історії російської літературної мови вивчав це питання. На нашу думку, завершення саме такої переорієнтації з південної (старокиївської) норми на мовленнєву норму нових центрів, Москви й Санкт-Петербурга, надало поштовх у XIX ст. процесові усвідомлення «малоросійського наріччя» як самостійної мови.

Початок розбудови Одеси як економічного й культурного центру збігається з завершальним етапом створення сучасної російської літературної мови на базі середньоруських говорів. Отже, вже перші одеські навчальні заклади й газети орієнтувалися у своїй роботі саме на нову норму. Звичайно, на протязі 200 років російська мова в Одесі зазнала багато змін. Російська мовна структура взагалі розвивалася в руслі загальноросійських тенденцій. Не є винятком і сучасний етап її розвитку, хоча російська мова в Україні опинилася на правах мови меншинного етносу в умовах домінування державної підтримки української мови. Нормативістська робота, безперечно, впливала й впливає на розвиток книжних стилів, а через них і на розмовне мовлення. Але саме в розмовному мовленні спостерігаються основні відцентрові процеси мовної реальності, які відбуваються в межах такого великого міста, як Одеса.

Російська мова в Одесі в частотному плані була в XIX–XX ст. і залишається на початку XXI ст. найуживанішою [17: 293–295]. Використання ймовірнісного підходу [8], який ми вважаємо найоптимальнішим у дослідженні структурномовних реалій у місті в умовах майже суцільної грамотності й доцентровості соціальної й культурної політики, дає підстави заявляти, що Одеса зараз є найбільшого російськомовним містом України. Саме на базі російської мови на теренах міста народилося одеське койне.

Під *одеським російськомовним койне* (далі — ОРК) ми розуміємо знакову систему, що є різновидом російської мови, який використовується як засіб міжетнічного внутрішньоміського повсякденного спілкування в широкому діапазоні комунікативних сфер корінними мешканцями міста Одеси на протязі майже 200 років. Утворення такого койне і його функціонування безпосередньо пов'язані з соціально-історичними й соціально-економічними процесами, які

відбувалися в Європі, Передній Азії й Середземномор'ї не тільки у добу російської історії Одеси, а задовго до кінця XVIII ст.

Першим етапом функціонування ОРК, періодом його формування, слід вважати 1794–1820 роки, коли формувалося осіле населення Одеси. Сьогодні добре відомо, що кріпосництво, яке гальмувало розвиток капіталістичних відносин у Росії й заважало розвиткові мононаціонального колоніального міста (з урахуванням того, що три східнослов'янських народи усвідомлювалися як представники однієї нації), змушувало царський уряд запрошувати до Одеси та її околиць греків, болгар, поляків, албанців, італійців, французів, німців, вірмен, молдован, надаючи їм деякі пільги, а також включити місто до смуги осілості єврейського населення. За різними даними першого перепису (ревізії) населення Одеси, який відбувся з 1795 року до 23 лютого 1800 р., в Одесі осілого населення налічувалося від 2349 (з урахуванням грецького дивізіону — 2710) осіб у 1795 р. [15: 13–14] до 3736 осіб у 1800 р. [13: 38–39]. За цими даними, росіян, українців і білорусів налічувалося від 48 до 53%, євреїв — від 6 до 10%, греків — від 6 до 20%, болгар — від 2 до 5% тощо. У 1971 р. грецький історик Д. Фотіадис у книзі «Революція 1821 року», виданій в Афінах грецькою мовою (Т. 1, с. 239), стверджував, що Одеса в 1796 р. була грекомовним містом, бо греки становили майже 80% його населення [1: 10]. Але документи, які зберігаються в Державному архіві Одеської області [7], свідчать проти цього. Проти цього свідчить і об'єктивна мовна реальність. Було б протиприродним думати, що добровільним поселенням, які прагнули політичної і економічної свободи, послаблення адміністративного тиску, можна було накинути в умовах обмеженої грамотності мову незначної за кількістю етнічної групи як засіб міжетнічного спілкування, тим більше, що мовою міжетнічного спілкування панівного класу в ті часи була французька. Саме на основі російської мови починає утворюватися одеське міське койне.

Другий етап — це період розвитку ОРК, який відбувся паралельно з розвитком зорієнтованої на столичні норми російської літературної мови (1830–1910). На початку другого етапу в Одесі поряд з полілінгвізмом усвідомлюється російськомовна диглосія, тобто паралельне функціонування загальнонаціональної літературної мови і ОРК, яке виступає як зрозумілий усім одеситам урбанодіалект. Основною соціальною базою носіїв ОРК у цей період є міщани. Виходячи з демографічної ситуації в Одесі в різні роки цього періоду, ОРК вживали в різних сферах комунікації (сімейному, побутовому, професійному мовленні) від 80% одеситів у 1830–

1850 роки до 60% у 1890–1910 рр. За даними одноденного перепису населення Одеси 1 грудня 1892 року, з 340526 городян російську чи українську мови рідними назвали 196443 одесити (57,7% опитаних), їдиш та іврит — 106030 одеситів (31,1%), польську — 13911 (4,1%), німецьку — 9163 (2,7%), грецьку — 5283 учасника перепису (1,5%). Інші мови називали рідними менше 1% одеситів: вірменську — 1293, французьку — 1135, італійську — 844, болгарську — 829, татарську — 700, караїмську — 671, румунську — 510 тощо [16: 2–3].

Вважається, що в умовах контактування і взаємовпливу різних мов, як це й відбувалося в Одесі з кінця XVIII до початку XX ст., формується піджин, а койне має своєю базою діалекти однієї мови чи близькоспоріднені мови [4]. На нашу думку, процес формування ОРК на першому етапі веде до утворення піджину. Але на етапі розвитку ОРК доцентрові процеси в російському суспільстві були настільки активними, що зумовили розвиток мови в місті не в напрямку її креолізації, яка, на нашу думку, переважає при активізації відцентрових процесів, а у напрямку її койнізації. До того ж, після рееміграції з Одеси греків, а потім і більшості італійців найчисельнішим етносом з неблизькоспорідненою зі слов'янськими етнічною мовою (до речі, креольською — їдишем) були євреї. Втім, з другої половини XIX ст. в єврейському етносі Одеси, особливо в сім'ях, де віддавалася перевага світським духовним цінностям, спостерігається процес мовного зрушення в напрямку від їдишу до російської мови. Правовірні євреї з українських, польських, білоруських і литовських міст і містечок говорили про одеських євреїв як про відступників від своєї віри й мови, за що ті будуть гинути з віку у вік. Упродовж усього XIX ст. серед неодеських євреїв існувало повір'я, за яким вже за десять миль від Одеси навкруги її горить полум'я геєни [9: 14]. Одеса з містечок сприймалася як «гніздо розбещеності й чуми, <...> коловорот гарячкової діяльності й буйного розгулу» [12]. За свідченнями старожилів, уже наприкінці XIX ст. покоління євреїв, які вирости в Одесі, навіть у родинному спілкуванні користувалися переважно російською мовою (ОРК). Носіями їдишу вже тоді були люди похилого віку й новоприбулі з містечок.

Отже, наприкінці другого етапу свого функціонування, періоду розвитку, ОРК набуває рис, притаманних міському койне з елементами піджину. Характерними особливостями фонетичної системи ОРК стають, наприклад, артикуляторна уніфікація [ы] та [и], коли [ы] регулярно просувається уперед до самого [и], в першу чергу, між приголосними після всіх губних ([п], [б], [ф], [в], [м]),

язикових щілинних двофокусних [ш] і [ж], язикового зімкненого дрижачого [р] і мовної зімкненої африкати [ц] (Она плохо видит правым глазом... <...> Може ж у дівушки бити один недостаток [Стецюченко, Осташко 1999, с. 33]. *Побегите* смотреть, если хотите [Бабель 1990, 1, с. 126]. Идите дайте ему *щию*... [Бабель 1990, 1, с. 149]. Жестукулируя, дворовый экспонат отпарторвал по-военному [про капремонт. — Е. С.]: «Был, еще в 42-ом, но не всего дома — только этой части, дальше парадной *румины* не пошли...» [Пойзнер 2001, с. 98]; висхідна дифтонгоїдність наголошених голосних з [ы]- чи [и]-подібним призвучом (— *Ваня*, — говорил я с типичным молдавским акцентом, — *ребята ждуть тебя в дepe*. *Идем, я покажу тебе пару приемов. Бра руле и тур де бра. Ну и парад против обратного пояса. И ты их всех пришепеаешь, как мешки* [Утесов 1999, с. 51] — [в'ан'а || р'ы'б'ат'а | ж'д'ат | т'иб'а | в д'ып'а || ид'ом | йл п'л'к'л'ж'у | т'иб'а | п'ару | пр'ый'ом'л'w || бр'а | р'ул'а | и ту'р ды бр'а || ну и п'л'р'ат | пр'от'ив | л'бр'ат'н'л'в'л | п'у'о'ис'л || и ты их | ф'с'ах | пр'ыш'л'оп'лиш' | к'л'м'иш'к'и]); позиційна й варіативна своєрідність редукції ненаголошених голосних тощо. Своєрідною є ономазіологічна система ОРК. Деякі граматичні розбіжності з унормованою російською літературною мовою не тільки викликають подив, а й дратують багатьох пуристів, письменників, освічених росіян з материка. Так, М. С. Гумільов, який у 1913 р. їхав до Африки через Одесу, в «Африканському щоденнику» негативно висловлюється про одеське російськомовне койне, яким, на його думку, розмовляла переважна більшість городян: «І говір, специфічно одеський говір, зі зміненими наголосами, з невірним уживанням відмінків, з якимись новими й огидними слівцями» [6: 165–166].

Третій етап функціонування ОРК припадає на 1910–1930 роки. 1910-ті роки є суміжними з другим етапом. Це період укорінювання елементів ОРК (зокрема, багатьох лексичних і фразеологічних одиниць) у просторіччя, розмовне російське мовлення, а інколи й кодифіковану літературну мову далеко за межами Одеси завдяки літературно-художній діяльності плеяди літературів-одеситів, творчість яких сформувала південно-західну літературну школу: І. Е. Бабеля, В. П. Катаєва, Е. Г. Багрицького, І. А. Ільфа, Є. П. Петрова, Ю. К. Олеші, Л. О. Кармена, В. М. Дорошевича, О. С. Гріна, С. І. Кірсанова, Л. І. Славіна, К. Г. Паустовського й багатьох інших. Зі слів і сталих словосполучень у російськомовний лексикон неодеситів у цей період увійшли *биндюжник*, *баржан*, *хохма*, *бобочка*, *синие*, *занять* (=дать и взять взаймы), *цимес*, *чирус*, *смитье*, *ишкар-*

ный, *мочиться* (=мокнуть), *кичман*, *понт*, *шмон*, *ша!*, *или!*, *на минуточку!* (=ну и ну!), *не фонтан!*, *без ничего*, *две большие разницы*, *слушайте сюда*, *делай ночь*, *делай базар*, *чтоб я так жил!* тощо. У 1960-ті роки з метою визначення просторових і часових меж діяльності південно-західної літературної школи почали вживати термін «літературна Одеса 20-х років». Згадуючи про творчий дух Одеси й творчу молодь 1910-х–1920-х років, Л. Утьосов пише: «...Мальчишки, создавшие, как принято было тогда говорить, «одесский период» нашей литературы» [20: 6]. Отже, третій етап функціонування ОРК є періодом його зближення з загальнонаціональною мовою. ОРК виходить за межі Одеси.

Четвертий етап функціонування ОРК — це період його загасання, свідками якого ми сьогодні є. Початком цього етапу ми вважаємо 1940-ті роки, коли пішло з життя не менше третини носіїв ОРК. Повоєнна демографічна ситуація, державна політика суцільної централізації, безкоштовний всеобуч, урбанізаційні процеси, реконструкція й розселення старих районів міста (1960-ті — 1980-ті роки), міграційні процеси 1990-х — усе це спричинює зменшення соціальної бази ОРК, звуження сфер його уживання, зниження регулярності використання певних фактів, які відрізняють його від сучасної літературної мови. Майже всі ті риси, які фіксувалися на другому етапі функціонування ОРК, зберігаються й зараз, але в значно «потрошеному» вигляді. Про загасання ОРК свідчать факти існування кількох ступенів регулярності у функціонуванні більшості розбіжностей ОРК з унормованою сучасною російською літературною мовою. *Регулярними* ми вважаємо найчастотніші факти порушення норми, які проявляються у мовленні носіїв певної мови різних соціальних груп у всіх сферах функціонування даної мови і утворюють певний мовленнєвий колорит міста. У фонетичній системі до таких фактів ми відносимо позиційні особливості редукції ненаголошених голосних, деякі факти зміни словесного наголосу, мелодіку мовлення. Багато регулярних розбіжностей зустрічаємо в лексико-семантичній і фразеологічній системах. *Напіврегулярні* відхилення від норм вербальних мов зустрічаються майже у всіх сферах мовної комунікації, але варіативно. Це варіювання може бути свідомим з боку мовців-диглотів. Його наявність найчастіше залежить від сфери спілкування, ступеня обізнаності реципієнта з одеським койне. *Напіврегулярними* розбіжностями ОРК з нормою літературної мови є, наприклад, вимова фрикативного [г], дифтонгоїдна вимова наголошених голосних, деякі моделі керування, супін, залишки плюсквамперфекту

тощо. *Нерегулярні* відхилення від літературномовної норми притаманні певним соціальним групам населення, що відрізняються між собою за віком, фахом, ступенем освіти в місті, етнічним походженням, навіть за районом проживання.

Таким чином, застосування методики діахронічного аналізу мовної ситуації в місті Одесі дозволяє визначити системно організовану мовну субстанцію — одеське російськомовне койне (ОРК). ОРК є одним з міських койне (урбанодіалектів) новітнього часу. Ми виділяємо чотири етапи функціонування ОРК: формування, розвитку, укорінення у загальнонаціональну мову, загасання. Всі вони є соціально зумовленими. На кожному з цих етапів ОРК має особливості свого функціонування. Стихійний вибір російської мови як основи для утворення одеського міського койне свідчить, по-перше, про кількісну перевагу на протязі всієї історії Одеси населення східнослов'янських, тобто державоутворюючих етносів над емігрантськими, незважаючи на поліетнічний склад населення міста; по-друге, про активні доцентрові процеси у суспільстві на протязі XVIII–XX ст. Доцентровість суспільних процесів корелює з процесом койнізації мови поліетнічного колоніального міста, відцентровість — з процесом її креолізації. В Одесі завдяки кількісній перевазі державоутворюючих етносів над емігрантськими і активності доцентрових процесів у суспільстві результатом піджинізації мови стало утворення койне на базі близькоспоріднених східнослов'янських мов більшості, які усвідомлювалися у національній доктрині Російської імперії як наріччя російської мови. Саме тому нормативною основою цього койне стала російська мова.

1. *Авгитидис К. Г.* Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.). — К., 1987.
2. *Бабель И. Э.* Сочинения: В 2-х т. — М., 1990. — Т. 1.
3. *Барсов А. А.* Российская грамматика / Под ред. Б. А. Успенского. — М., 1981.
4. *Виноградов В. А.* Койне // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой. — М., 1990.
5. *Генсьорський А. І.* Традиції південноруської (старокиївської) фонетики в її літературній вимові Північної Русі до кінця XVIII ст. // Питання слов'янського мовознавства. — Львів, 1958. — Кн. 5.
6. *Гумилев Н. С.* Африканский дневник / Золотое сердце России: Сочинения. — Кишинев, 1990.
7. *ДАОО.* Фонд 4, опис 4, справа 153. — Арк.10.

8. *Ерофеева Е. В.* Вероятностный подход к изучению фонетического уровня речевой деятельности // Вестник СПбГУ. — 2000. — Серия 2: История. Языкознание. Литературоведение. — Вып.1.
9. *Котлер И.* Очерки по истории евреев Одессы. — Иерусалим, 1996.
10. *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). — М., 1975.
11. *Ломоносов М. В.* Российская грамматика // Сочинения: В 8 т. — СПб., 1898. — Т. 4.
12. *Одесса //* Рассвет: Еврейская газета (рос. мовою). — Одесса, 1860. — № 3. — 10 июля.
13. *Орлов А.* Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год: По документам Моск. Архива Мин-ва Юстиции. — Одесса, 1885.
14. *Пойзнер М. Б.* С Одессой надо лично говорить... (Из подсмотренного и подслушанного). — Одесса, 2001.
15. *Прошлое и настоящее Одессы /* Сост. А. И. Кирпичников и А. И. Маркевич. — Одесса, 1894.
16. *Результаты* однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 года. — Ч. 1: Население / Под ред. А. С. Бориневича. — Одесса, 1894.
17. *Степанов Є.* Мовна ситуація в Одесі напередодні 2000 року // Четвертий міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення. Південь України. Одеса. — Одеса, 1999.
18. *Стецюченко А., Осташко А.* Самоучитель полуживого одесского языка. — М. — Одесса, 1999.
19. *Тредиаковский В. К.* Разговор о правописании // Сочинения: В 3-х т. — СПб., 1849. — Т. 3.
20. *Утесов Л. О.* Спасибо, сердце!: Воспоминания, встречи, раздумья. — М., 1976.
21. *Утесов Л. О.* Спасибо, сердце! — М., 1999.
22. *Шахматов А. А.* Введение в курс истории русского языка. — Ч. 1: Исторический процесс образования русских племен и наречий. — Пг., 1916.